

Ярмоленко М. І.

МОВИ КОРИННИХ НАРОДІВ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ: ПРАВНИЧО-ПОЛІТИЧНА БАЗА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Аналізується правничо-політичне підґрунтя функціонування мов корінних народів та національних меншин у незалежній Україні, показано здобутки та проблеми проведення мовної політики української влади.

Ключові слова: корінні народи, національні меншини, Україна, мовна політика, влада.

M.Yarmolenko. Languages of aboriginal nations and national minorities in Ukraine: legal political base of functioning. In article was analysed the legal political background of functioning of the languages of aboriginal nations and national minorities in independent Ukraine, was shown the achievements and problems of Ukrainian authorities in conducting the language policy.

Key words: indigenous people, national minorities, Ukraine, language policy, authorities.

Актуальність теми. Розвиток і збереження мов в Україні належить до пріоритетних завдань сучасної етнокультурної політики держави. Проблеми функціонування української мови як державної в Україні, мов національних меншин є частиною загальнодержавної політики, яка вже була об'єктом дослідження науковців [1; 6; 9; 15]. Від успішного вирішення мовних питань залежить динаміка економічного розвитку держави, політична стабільність, гармонійний розвиток суспільства та окремої особистості. У зв'язку з цим авторка поставила за *мету* проаналізувати правничо-політичну складову функціонування мови корінних народів національних меншин й показати резерви для удосконалення мовної політики в незалежній Україні. У вказаному повідомленні критично проаналізовано здобутки вітчизняних етнолінгвістів та правову базу проблеми.

Складність етнокультурних та національно-мовних процесів у контексті різноманітних історичних подій та політичних обставин ставить перед істориками, соціологами, лінгвістами завдання комплексного та об'єктивного їхнього аналізу. Дослідження мовного середовища в різних регіонах України допомагає віднайти шляхи до мовної інтеграції в Україні, зменшення соціальної напруги та міжособистісних конфліктів на мовному ґрунті.

Мовні процеси в Українській державі завжди були нерозривно пов'язані з державно-політичним устроєм, який визначав характер відносин між державними органами влади, партійним керівництвом та суспільством. У площині мовного середовища України упродовж другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. чітко простежується поляризація двох мов – української та російської. У 40–50-ті роки ХХ ст. складається сучасна модель мовного розвитку в Україні, змістом якої у подальші роки є українсько-російська чи російсько-українська двомовність.

У радянський період, особливо у повоєнні роки, мовна політика УРСР цілковито залежала від політики партійного керівництва СРСР, яка була спрямована на формування єдиної спільності – радянського народу з єдиною мовою міжнаціонального спілкування – російською. З огляду на це ідеологи у свідомості громадян формували поняття «друга рідна мова» та утверджували думку про можливість гармонійного розвитку особистості в умовах двомовності. Цій ідеологічній настанові була підпорядкована політика в галузі національної культури, в сфері освіти, науки, книговидавництва, засобів масової інформації, а також театру, кіно, телерадіомовлення, релігійній.

У більшості регіонів України, зокрема на Сході, Півдні і частково в Центральному регіоні держави, домінувала російська мова. Зросійщення охопило також приєднані в 1939–1945 рр. до УРСР західні області. Майже повністю зрусифікованими були вищі навчальні заклади на всій території України та значна частина загальноосвітніх навчальних закладів і дошкільних установ. Україномовні загальноосвітні школи переважали на Заході України та частково в Центральній Україні. У прикордонних регіонах

(Чернівецька, Закарпатська області) та Львівській області працювали школи з навчанням мовами національних меншин (румунською, угорською, польською), кількість яких поступово скорочувалася або вони змінювалися на дво- чи тримовні навчальні заклади. Зростанню кількості російськомовних шкіл сприяли міграційні процеси, пов'язані з переселенням росіян чи російськомовного населення у західні регіони України. Кількість російських шкіл перевищувала відсоток громадян російської національності, а збільшення українських шкіл не покривало чисельності українського населення країни.

Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р. в Україні мешкали представники понад 130 національностей. За офіційними статистичними даними, основним етнічним населенням України в усіх її регіонах, за винятком АР Крим, є українці (37, 5 млн осіб, або 77,8%). Частка росіян – 8,3 млн осіб (17,3% від загальної кількості населення України). Всі інші значні за чисельністю етнолінгвістичні меншини налічують разом менш ніж 2,4 млн осіб (4,9% всього українського населення) [9, с. 83].

Науковці стверджують, що у 80-ті роки процеси в етнічній структурі населення України стали набувати стрибкоподібного характеру. Так, чисельність одних етнічних груп стрімко зростає (в основному стихійно або через механічний приріст), інших (євреїв, поляків, чехів, караїмів та інших) помітно зменшується. Якщо взяти до уваги, що українці становлять 86,9% сільського населення, а показники природного приросту серед українців у 80-х роках були доволі низькими й поступалися за своїм рівнем багатьом іншим національностям, то можна сподіватися, що західні області, за винятком Закарпаття, стануть за складом населення більш українськими, а центральні, південні і східні – поліетнічними [10, с. 555].

Нині присутність певних меншин (з географічної точки зору йдеться про найбільш тісне заселення) у деяких областях України дуже висока: 98,1% кримських татар в АР Крим; 96,8% угорців – у Закарпатській області; 86,5% гагаузів – в Одеській області; 84,7% греків – у Донецькій області; 75,9% румунів – у Чернівецькій області і 21,3% –

у Закарпатській області; 73,7% болгар – в Одеській області [3].

Компактність проживання представників національних меншин та поширення їхніх мов в Україні значною залежить від часу їхнього поселення. Як правило, вони живуть скупченнями, в певній місцевості і, відповідно, локалізована поширеність мов національних меншин: російської (Схід і Південь), білоруської (Полісся), польської (Житомирщина, Вінниччина, Галичина, частково Буковина), чеської (Волинь), словацької та угорської (Закарпаття), болгарської та албанської (Одеська, Запорізька області), румунської (Буковина, Східне Закарпаття, Одеська, Кіровоградська області), грецької (Донецька область), гагаузької (Одеська область), ромської (Закарпатська, Одеська області, Крим), ідиш (переважно великі міста Правобережжя і Західної України, Київ, Одеса, Чернівці) [9, с. 84]. Представники інших національних меншин, які поселилися в Україні між Першою і Другою світовими війнами, а також після Другої світової війни та в часи незалежної України, живуть розпорошено, точно визначити територію поширення їхніх мов неможливо.

Згідно з енциклопедичними джерелами у 90-х рр. ХХ ст. в Україні 90 народів є носіями 79 мов, серед яких до найпоширеніших за кількістю носіїв не менше ніж 1000 осіб належать 43 мови [10, с. 94]. З мов національних меншин найбільш поширеною є російська мова, яку, за результатами перепису населення в Україні у 2001 р., визнали рідною 11 млн 147 тис. 466 осіб (29,6%), а інші мови є рідними для 1 млн 244 тис. 203 осіб. Отже, майже третина населення України – російськомовна [16, с. 326]. Такий стан пов'язують насамперед з цілеспрямованою політикою т. зв. інтернаціоналізації як факту новітньої історії, тобто мовного зросійщення України, що знайшов вияв у голодоморі 1932–1933 рр., спрямованому на знищення українського селянства, репресіях 1920–1970 рр. проти інтелігенції (українців, поляків, німців, євреїв, греків, болгар та ін.), ліквідації національних шкіл (викладання національною мовою було збережено лише для частини поляків у західних областях, румунів, молда-

ван та угорців), депортації українців під час колективізації за межі України і організованому переселенні в УРСР росіян та російськомовного населення з інших республік СРСР.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. з-поміж представників різних національностей, які проживають в Україні, найбільша кількість осіб, що вважають національну мову рідною, серед росіян (95,9%), угорців (95,4%), кримських татар (92,0%) та румунів (91,7%), а найменше серед євреїв (3,1%) та греків (6,4%). Щодо місця державної української мови в житті етно-мешин, то найчисельнішою групою, яка вважає рідною українську мову, є поляки (71%) та словаки (41,7%), а найменший відсоток серед представників кримських татар (0,1%) [14]. Очевидно, таке ставлення до рідної мови впливає на особливості розвитку та функціонування національних мов в Україні.

Правову основу формування державної політики щодо забезпечення прав національних меншин вибудовує низка законів, серед яких Декларація прав національностей України (1991 р.) та Закон України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин (1995 р.), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, які гарантують використання та захист мов національних меншин. Зокрема, відповідно до статті 2 Декларації прав національностей України держава бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур, а відповідно до статті 3 гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і поширення інформації.

25 червня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про національні меншини в Україні» [4], в якому зазначено, що держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію, зокрема користування та навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або

через національні культурні товариства, створення національних культурних і навчальних закладів. Стаття 8 цього Закону дала право у роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ, організацій, розташованих у місцях, де більшість населення становить певна національна меншина, використовувати мову цієї меншини поряд з державною українською мовою. На жаль, у цьому документі не вказано на механізм реалізації права на створення національно-культурної автономії та відсутнє вирішення питання корінних етносів (кримські татари, гагаузи, кримчаки).

Питання про застосування мов корінних народів і національних меншин подає низка законів, серед яких Декларація прав національностей України (1991 р.) та Закон «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), які гарантують усім народам та національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і поширення інформації. Право на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приватно чи публічно, в усній чи письмовій формах, гарантує також Рамкова конвенція Ради Європи 1995 р. з питань захисту національних меншин, яку Україна підписала 15 вересня 1995 р., а Верховна Рада ратифікувала 9 грудня 1997 р.; 1 травня 1998 р. Конвенція набула чинності [12, с. 64]. Таким чином, положення Рамкової конвенції з питань захисту національних меншин є обов'язковими для України.

1 січня 2006 р. в Україні набула чинності Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, яку Україна підписала 2 травня 1996 року, а Верховна Рада України ратифікувала 15 травня 2003 року [5]. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» гарантує, що положення Хартії стосуються мов 13 національних меншин України: білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька, угорська. Згідно із законопроектом «Про внесення змін до Закону України «Про ратифікацію

Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», який розробило Міністерство закордонних справ України, перелік мов, які підлягають захисту в контексті положень Хартії, доповнено вірменською та ромською, а мови «єврейська» та «грецька» відкориговано на «ідиш» та «новогрецька» [2].

За спостереженнями соціолінгвістів, «жодна інша європейська держава не зобов'язалася підтримувати так багато меншин, як Україна, – 13 (!)» [1, с. 92]. На їхню думку, внаслідок ратифікації Хартії противники політики українізації, посилаючись на європейські директиви, чинять розкол в державі за мовними ознаками. У багатьох містах і областях Сходу і Півдня України російська мова була проголошена «мовою регіону». Таким чином, дії багатьох обласних і міських рад, які ухвалили у 1993–1994 рр. надати російській мові статусу офіційної, теж отримали законні підстави, а прихильники такої політики підтвердження відповідності своїх рішень європейським стандартам. Надання російській мові статусу регіональної означало, що значна частина коштів місцевого та державного бюджетів спрямовувалася на підтримку російської мови, а українську мову державні службовці відмовлялися визнавати як адміністративну. Попри те, що в Європейській хартії зазначалося, що держава має право взяти зобов'язання лише щодо мов тих меншин, які потребують свого реального захисту і відродження [5] (а в Україні такими є мови гагаузів, караїмів, кримських татар), згідно з цим документом статусу мови меншини набула також російська мова, яку треба захищати і сприяти її розвитку, попри її реальну перевагу в окремих регіонах України.

На нашу думку, прагнення України вступити до Європейського Союзу додатково ускладнює процес творення нації на єдиній мовній основі, оскільки Рада Європи виразно підтримує не титульні, а міноритарні мови. Мовознавці, юристи, політологи мусять чітко розмежовувати поняття міноритарні мови (російська мова такою не є) та етнічні меншини, звернути увагу на те, що Хартія не відповідає мовній ситуації України, оскільки за вихідний пункт має стабільну націю з міноритарними мовами і не

враховує випадків, коли державна мова принижена і мусить «пробиватися».

З 2007 р. в структурі Державного комітету України у справах національностей та релігій функціонує відділ мовної політики з питань реалізації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Протягом 2005–2007 рр. на підтримку і збереження 13 мов національних меншин, на які поширюється дія Хартії, Державним комітетом було виділено 1 млн 831 тис. гривень. При розподілі коштів на проекти громадських організацій національних меншин враховували активність і готовність меншин реалізовувати заходи щодо збереження рідної мови, чисельність носіїв мови, реальний стан мови та ін. У більшості областей розроблено регіональні програми або заходи, спрямовані на збереження та розвиток мов національних меншин, формування толерантності, поваги до культури, історії, звичаїв і традицій представників різних національностей, підтримку роботи регіональних центрів розвитку культур національних меншин України, створення туристичних маршрутів у місця компактного проживання національних меншин для ознайомлення з їхньою етнічною, культурною та мовною самобутністю.

Для задоволення освітніх потреб створено розгалужену мережу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовою національних меншин, зокрема з російською мовою навчання (1 тис. 199 шкіл), а також двомовні школи українсько-російські (1 тис. 628 шкіл), школи з навчанням трьома мовами – українською, російською, кримськотатарською; українською, російською, румунською; українською, російською, болгарською; українською, російською, молдовською [8]. Враховуючи регіональні особливості населення України, Міністерство освіти та науки запропонувало вивчати в загальноосвітніх школах російську мову або мову інших національних меншин як предмет у 1–11 класах або за бажанням учнів та їхніх батьків з першого чи п'ятого класу. У травні 2008 р. до України здійснив робочий візит Комітет експертів, який зустрівся з органами влади та представниками носіїв мов національних меншин, зокрема білоруської, болгарської,

гагаузької, грецької, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької, угорської, іврити та ідиш, а також носіями ромської, караїмської та кримчакської мов. Після візиту Комітет експертів склав Доповідь про застосування Хартії Україною, в якій подано офіційні статистичні відомості щодо національного складу населення України, кількісного його вияву, детально викладено інформацію про становище регіональних мов та мов меншин та описано особливості функціонування кожної із зазначених у доповіді мов на території України, вміщено перелік пропозицій стосовно підготовки Комітетом міністрів Ради Європи рекомендацій Україні [2].

7 липня 2010 р. Комітет міністрів Ради Європи схвалив Доповідь Комітету експертів та прийняв Рекомендації для України щодо виконання Хартії. У липні 2011 р. Україна подала Другий державний звіт у Раду Європи щодо виконання положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. 13 грудня 2011 р. відбулася презентація Другого Громадського Звіту, підготовленого ВГО «Правозахисний громадський рух» та «Російськомовна Україна», до складання долучилися також українські правозахисники [8]. Як стверджують його автори, у Громадському Звіті, який готувався понад рік, «подається повна картина мовної ситуації в Україні, аналізуються причини та наслідки, наводиться унікальна статистична інформація, яка повністю отримана з офіційних джерел» [8]. У Громадському Звіті зазначено, що на початок 2010–2011 навчального року значно скоротилася кількість російськомовних шкіл (з 1990 р. скорочення становило 65 %, а кількість учнів зменшилася в них у 7 разів), а шкіл із викладанням регіональними мовами або мовами меншин зменшується в середньому на 174 школи щорічно, що становило 57% ліквідованих шкіл, тобто вони закриваються у 8 разів частіше, ніж україномовні [8].

Порівняння зазначених статистичних даних із відомостями Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, які були оприлюднені 20 січня 2011 р. [7], свідчить, що в Україні повністю забезпечено право націо-

нальних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток етнокультури. Разом з тим у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин створено умови для належного опанування державної мови. Мовами національних меншин України (кримськотатарською, молдовською, польською, російською, румунською, угорською) виховується 172544 дитини у дошкільних навчальних закладах. Початкову освіту здобувають у школах з мовами національних меншин (болгарською, кримськотатарською, молдовською, польською, російською, румунською, словацькою, угорською) у загальноосвітніх навчальних закладах 277706 учнів. Передбачена також можливість надання повної середньої освіти мовами національних меншин для дітей з тих сімей, які цього бажають. Загалом повна середня освіта в Україні надається такими мовами національних меншин, як кримськотатарська, молдовська, польська, російська, румунська, угорська, у яких навчається 741142 учні [7].

За висновками політологів, в Україні поки що майже всі школи для дітей російської, румунської, угорської меншин сегреговані. У зв'язку з цим потребують нового прочитання Гаазькі рекомендації стосовно прав національних меншин на освіту, прийняті під егідою Організації безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) у жовтні 1996 р., що визначають процес організації середньої освіти національних меншин як «двомовне навчання» [6, с. 242]. За словами міністра освіти і науки, молоді та спорту України Д. Табачника, «заяв від 15 батьків досить, для того, щоб відкрити в якійсь школі угорський клас, в якійсь школі – російський клас» [11, с. 6]. Цією можливістю скористалися в м. Одесі та на початку липня 2011 р. виконавчий комітет Одеської міської ради ухвалив проекти про навчання українською та російською мовами в 78 школах (із 130) і 120 дошкільних установах [11, с. 6]. Школа – це місце, де формується особистість, тому впровадження у навчальний процес загальноосвітніх шкіл двох мов – української та російської – не має ускладнити формування громадянина України, носія національної само-

свідомості. На думку І. Ющука, хто домагається сегрегованих шкіл, обкрадають самі себе. У їхніх дітей таким чином зменшується в перспективі можливість для реалізації свого громадянського права, зафіксованого в пункті 2 статті 21 Загальної декларації прав людини: «Кожен має право на рівний доступ до державної служби у своїй країні». Без досконалого знання державної мови цей «рівний доступ» не може бути реалізований не лише в царині державної служби, а й у здобутті вищої освіти за вибором. У вищих навчальних закладах жодна держава не може забезпечити двомовного навчання [17].

З метою створення належних умов для забезпечення ефективності процесу вивчення державної мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин була створена галузева Програма поліпшення вивчення української мови у таких закладах на 2008–2011 рр., затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 26 травня 2008 року № 461. У Програмі зазначено, що неналежний рівень оволодіння українською мовою зробить випускників загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин неконкурентоспроможними під час вступу до вищих навчальних закладів, а в подальшому не дає змоги успішно інтегруватися в українське суспільство. Програма передбачала у таких навчальних закладах поетапний перехід викладання ряду предметів (історія України, географія, математика, трудове навчання, фізичне виховання тощо) на українську мову. Заплановано було вивчити стан викладання української мови і літератури та провести моніторинг навчально-методичного забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин у Чернівецькій, Закарпатській, Одеській областях, Автономній Республіці Крим та м. Севастополі [13]. Аналіз проблеми засвідчує несистемність мовної політики нової української влади, зокрема щодо цілеспрямованого вивчення державної мови управлінцями, насамперед у південному і східному регіоні України. Власне, органи державної влади і місцевого самоврядування повинні контролювати дотримання мовного законодавства держави.

Сьогодні є необхідність розробки нових документів щодо покращення вивчення української мови як державної у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин, які відповідають вимогам часу. На думку вчительки Львівської загальноосвітньої школи № 24 імені Марії Конопницької з польською мовою навчання М. Пилип, «вільне володіння державною мовою має величезне значення для самоусвідомлення себе громадянином України, попри національне походження, успішної інтеграції в суспільство, формування спільної відповідальності за розвиток держави, що стала рідною не лише для корінної нації, але й для представників інших національних спільнот» [15, с. 81].

Зауважимо і те, що у системі професійно-технічної освіти українською і російською мовою навчається 37599 учнів, а 16023 учні навчаються російською мовою. У вищих навчальних закладах сьогодні в Україні навчання здійснюється державною мовою, а також російською, румунською та угорською. Загалом мовами національних меншин у вишах України навчається 271440 студентів [7; 11; 13]. Створено також можливості вивчати мови національних меншин, зокрема болгарську, кримськотатарську, молдовську, новогрецьку, польську, російську, румунську, словацьку, угорську, у ВНЗ як окрему дисципліну. Як бачимо, розвиток і збереження мов належить до пріоритетних завдань сучасної етнокультурної політики в незалежній Україні.

---

1. Бестерс-Дільгер Ю. Українська мовна політика з 1991 по 2001 рік: погляд ззовні / Юліане Бестерс-Дільгер // Мова і суспільство : зб. наук праць. – Вип. 1. – Львів, 2010. – С. 92–94.

2. Доповідь Комітету експертів про застосування Хартії Україною // Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Застосування Хартії в Україні. Перший цикл моніторингу. – Страсбург, 07 липня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.coe.int/t/tducation/minlang/.../UkraineECRML1_ukr.pdf.

3. Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://conventions.snt/treaty.en/Treaties/Word/148.doc>

4. Закон України «Про національні меншини в Україні» // Голос України. – 1992. – 16 липня.
5. Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 30.
6. Зварич І. Етнополітика в Україні: регіональний контекст / І. Зварич. – К.: Дельта, 2009. – 320 с.
7. Здійснення мовної політики в освіті, навчання мовами національних меншин України та вивчення цих мов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/main.php?guery=newstmp/2011/19_01/1.
8. Колісніченко В. Школи з викладанням регіональними мовами або мовами меншин в Україні закриваються в 8! разів частіше, ніж україномовні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kolisnichenko/4ee8b691eb6/>.
9. Куць О.М. Мовна політика в державотворчих процесах України: Навч. посібн. – Харків, 2004. – 275 с.
10. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [відп. ред. Ю. Римаренко]. – Київ, 1996. – 942.
11. Миколук О. Школа і національна самоідентифікація / Оксана Миколук // День – 2011. – 1 вересня.
12. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / [за ред. Юліане Бестерс-Дільгер]. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 363 с.
13. Наказ Міністерства освіти і науки «Про затвердження галузевої Програми поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчання мовами національних меншин на 2008–2011 роки» 26.05.2009 № 461 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/im>.
14. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / [за ред. О. Осауленка]. – К.: Держкомстат, 2003. – 245 с.
15. Пилип М. Мотивація мовної поведінки особистості в умовах українсько-польського білінгвізму / М. Пилип // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – Львів, 2009. – Вип. 4. – С. 81–83.
16. Українська мова : енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
17. Ющук І. Право націй і права людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrlife.org/main/prosvita/iuschuk.htm>.